

Opponensi vélemény

Szovák Kornél *Sypplementum ad Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae A-I*

című akadémiai doktori értekezéséről

A *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae* olyan jelentőségű vállalkozás a magyarországi medievisztika területén, mint *A magyar nyelv nagyszótára* a magyar nyelvészet tárgykörében. A *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* a hazai – dominánsan latin nyelvű – középkori írásbeli kultúra 500 évét reprezentálja, a „Nagyszótár” pedig az „új magyar nyelv” mintegy 250 évének írott kultúráját. A magyarországi latinság az európai középlatin szerves része, ennek jegyében kezdeményezte 1932-ben az Union Académique Internationale a Magyar Tudományos Akadémiánál az 1000 és 1200 közötti hazai anyag előkészítését egy korszerű középlatin szótár, a *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* számára. A nemzeti nyelv erőterében és adott történelmi-társadalmi-kulturális környezetben élő latin nyelv ugyanakkor a nemzeti kultúra hordozója és kifejezője is. A nemzetközi felkérés régóta érlelődő hazai tudományos igénnyel találkozott, amely azonban az egész középkor szótári feldolgozására irányult. Az Akadémia 1934-ben a kettős feladatot intézményesen vállalta. A *Magyarországi Latinság Szótára* munkálatait – kiváló filológus elődök, Huszti József, Horváth János és Boronkai Iván után – 1995 óta a hazai középkorkutatás egyik legfelkészültebb képviselője, a történész-filológus Szovák Kornél irányítja.

A *Szótár* jelenkori történetének s az egész hazai középkorkutatásnak nagy nyeresége, hogy a főszerkesztő akadémiai doktori értekezését e témának szentelte. Az 1987 óta megjelent öt kötet igazolta a Boronkai Iván által lefektetett szerkesztési elveket s messzemenően kielégíti a tudományos várakozásokat. Hivatkozott példái révén középkori forrásainkat bekapcsolja a nemzetközi kutatásba, gyors és pontos tájékozódást biztosít a hazai kutatóknak, s kitűnően működik mint szótár is. A szócikkek szerkesztése és a további kötetek kiadásra való előkészítése a nagy szakmai felkészültség és tapasztalat birtokában már elsősorban idő kérdése. Az *i* betűhöz, *Szótár* feléhez érve azonban a disszerens érkezettnek látta az időt a számvetésre: új források bevonására, a szóanyag számtalan leleménnyel való kiegészítésére, olykor javítására s mindezek tükrében az eddigi munka értékelésére. A disszertáció próbáját kiállta az eddigi munka, de hatalmasan gyarapodott is, s közben a nyelvvel és a forrásokkal kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések hosszú sorát tisztázta a szerző. Míg a cédulázás-szótárírás részben kollektív munka, a disszertációba foglalt új anyag teljes egészében önálló kutatói teljesítmény. S mindez a következő kötetekben tovább kamatozik majd!

Mielőtt a részletekbe bocsátkoznák, még egy fontos szempontot hangsúlyozni szeretnék. A disszerens egyszerre történész és filológus. Bár a szótárra az igény először a történészek részéről fogalmazódott meg, s a források nagyobb része okleveles, a napi szótárszerkesztési munkából a történészek, ha bele-bele is kapcsolódtak, egy idő múlva kiváltak. (A lektorálásból mindig komoly részt vállaltak.) Szovák Kornél történészi képzettsége először az okleveles adatok ellenőrzésében, pontosításában kamatozott jól, utóbb pedig egy oklevelekre szakosodott történész-generáció kinevelése által a forrásbázis jelentős gazdagításában. A többi forrás megismerése már az elhivatott szótárkészítés velejárója volt: irodalomtörténeti és stilisztikai kérdésekben ugyanolyan kompetenciát szerzett, mint a történetiekben, miközben számtalan szöveg kiadásában vagy újraközlésében közreműködött, pl. A *Scriptores rerum Hungaricarum* reprint kiadása a *Margit-legendával* kiegészítve, a *Pécsi egyetemi beszédek* mutatóinak elkészítése vagy a *Váradi Regestrum* kiadása. Ezekhez járult még a teljes középkorra vonatkozó szakirodalom intenzív követése egy-egy új szótári adat reményében, aminek a szerző különlegesen sokoldalú tájékozottsága is eredménye lett.

A doktori értekezés célkiűzése világos, felépítése logikus és jól áttekinthető, tudományos módszerei változatosak, gyakran bravúrosak, eredményei teljesen függetlenek a kandidátusi értekezésétől s jelentős mértékben gazdagítják a medievisztika egészét. E nagyon pozitív, de általános véleményt az alábbiakban részletezem.

A munka célja egy tekintélyes mennyiségű újonnan gyűjtött anyag birtokában a korábbi kötetek hitelességének mérlegelése, majd a teljes anyag alapján a középkori latinság volumenének megbecslése, rétegeinek, fejlődési tendenciáinak bemutatása, s végül az új szócikkek illetve tétel-kiegészítések rendszeres közlése.

Az értekezés bevezető fejezete a *Szótár* előtörténetét és történetét mutatja be, a forrásbázis létrejöttét, a háború alatti s az azt követő viszontagságokat, a munka újraindulását, a szerkesztési elvek világos megfogalmazását s végül a kötetek megjelenését. Az *Union Académique* presztízse meghatározó volt mind az indulásnál, mind az újrakezdésnél. Az MTA folyamatosan támogatta a gyűjtőmunkát, melybe sok neves szakember is bekapcsolódott, de a körülmények csak a 70-es években, Boronkai Iván vezetése alatt, az MTA által támogatott Ókortudományi Kutatócsoport keretei között stabilizálódtak. A 10 kötetesre tervezett *Szótár* a középkori (1000-1526) Magyarországon használt szókinccset tartalmazza, melyet a közreműködők jobbára kiadott források feldolgozásával gyűjtöttek össze. A szócikkek a szavak valamennyi jelentésváltozatát kontextussal együtt közlik, azok latin nyelvű értelmezésével és magyar jelentésével együtt. Az eddig megjelent öt kötetben 12 000 valódi szócikk, 35 000 jelentéskategória és 105 000 forrásadat található.

A forrásbázis problémái címet viselő második fejezet rendkívül sokszínű: a 12 alfejezet nemcsak a műhelymunka izgalmas részleteibe vezet be, hanem olyan eredményekre is rálátást kapunk, melyeket egyszerű szótárhasználóként aligha ismernénk fel.

1. *Műfaji és tartalmi összetétel.* A hazai források volumenének korlátozottsága – akár a régi magyar nyomtatványok esetében – előnyt is jelent, 1200-ig a teljesség igényével fel lehetett dolgozni őket. Óriási segítség mára az Országos Levéltár középkori anyagához való (D1, Df) elektronikus hozzáférés. Különösen azért, mert a tartalmi összetételt tekintve túlsúlyban vannak a hivatali és kormányzati írásbeliség forrásai, melyek az egész forrásbázis kétharmadát teszik ki. (A kiadványok száma szerint – 23. old. 420-ból 217+100 – a háromnegyedét.) A *Szótár* hű tükre középkori írásbeliségünknek, melyből a humanizmusig – a történetírást kivéve – hiányoznak az esztétikai igényű világi művek és egyetem híján az önálló tudományos művek is.

2. *Nyelvi összetétel.* A magyarországi latinitás részének tekinthetők a külföldről hazánkba érkezett szerzők itt készült művei (Gellért, itáliai humanisták Mátyás és a Jagellók környezetében stb.), s a hazai iskolázottságú írástudók külföldi alkotásai.

3. *A magyar kontribúció.* A középkori szóképzési elvnek ellentmondanak a népnyelvi előzményből képzett latin szavak. Ha ilyen mégis létrejön, annak keletkezési körülményeit és használatának kiterjedtségét érdemes külön szemügyre venni. A szerző tanulságos példákat idéz, gondosan megkülönböztetve őket a magyar szórványoktól, melyeknek valójában nem járna önálló címszó. A határesetek itt is a legizgalmasabbak.

4. A középlatin szóból prédikátorok közvetítésével tükörfordítással létrehozott népnyelvi szavakra a 'millemagister'-nek megfelelő német *Tausendkünstler* és a magyar *ezermeister* a nagy ívű tanulmányá kerekedő példa. A szó története vergiliusi előzményektől vezet a különböző időben, egymástól függetlenül megszülető német és magyar változatig.

5. *Az egyedi használatú szavak* különösen fontos fejezet, melyben új dimenziója nyílik a *Szótár*nak. Ha az egyedi előforduláshoz új forrásadat párosul, az már határozottan vall a szerző nyelvi orientációjáról. Gyöngyösi Gergely az egyik példa, aki a mindennapi élet szavait illetően a humanistákkal mutat rokonságot, egyébként a kolostori latinság képviselőivel kötik össze speciális szavai. Végül csak az ő szövegeiből dokumentálható szavak létrehozása-használata Gyöngyösi tudatos eszmei törekvéseire nézve lehetnek relevánsak. Kezdenek előjönni az egyes szerzetesrendekre jellemző sajátos nyelvi úzus nyomai is. Szent Gellért különleges szóhasználata közismert, mégis a szótár tükrében értékelhető igazán egyedisége. Rendkívül érdekes, hogy az egyes szerzők milyen mértékben használnak másutt elő nem forduló szavakat: Ianus például több mint kétszázszor, Bonfini

154 esetben, Kézai húsz alkalommal, Anonymus négyszer, az *Intelmek* szerzője mindössze háromszor. Ez – a humanistáktól eltekintve – nincs szoros kapcsolatban a szerző esztétikai-stilisztikai igényességével. (Ilyen jellegű összehasonlításokat "kívülről" csak akkor tehetnénk, ha a szótár anyaga egy adatbázisban a források felől is megközelíthető lenne, a háttértudást azonban ez nem pótolná.)

6. *A nyelvi igényesség szintjei.* Különleges lehetőséget kínál három különböző nyelvi szint, a humanista, a középkori kancelláriai és a kolostori latin összevetésére „a levágott fej” története, melyet Temesvári Pelbárt, Thuróczy János és Bonfini egyaránt előad. A rövid jellemzés kitűnő. Kézai nyelvek iránti érdeklődésére a más nyelvekből kölcsönzött szavak mutatnak. Ezúttal eggyel csökken a számuk a sabariai borostyánútra hivatkozó régi-új értelmezés kapcsán.

7. *A lehetséges szaknyelv kérdése: a heraldika.* A címeres levelek nyelvi jelentőségére a disszerens figyelt fel. A használható forrásközlések egy része is neki köszönhető. Ilyen az a formuláskönyvben fennmaradt címereslevél is, melyet Bonfini fogalmazott II. Ulászló nevében Johannes scriptor számára a *Decades* Corvinába szánt példányáért. (A kódex három töredékét ma az OSZK őrzi.) Hasonlóan fontos Gersei Pethő János 1507-ben kelt címeres levelének eredetin alapuló, megbízható szövegközlése. Mindkettő humanista hatást mutat, sajátos szavak használatával, melyek közül az egyik a korábban sokat vitatott 'libri annales' kifejezés 'hivatali évkönyv' értelemben.

9. *A történeti és filológiai értékek kettőssége.* Az oklevél arengák művelődéstörténeti, jogi és társadalomtörténeti jelentőségére már korábban rámutatott a kutatás. Ezúttal egy 1235-re hamisított oklevél példáját mutatja be a szerző, a hamisítás a 14. században történt, a fennmaradt átirat 1404-ben kelt. A szótár számára korábban feldolgozott kiadásából éppen az arenga hiányzott. Fontos, többek közt paleográfiai érvek szólnak viszont amellet, hogy nem egyszerű hamisításról, hanem egy létező Árpád-kori oklevél interpolációjáról van szó. A disszertációban közölt arenga öt, más forrásból nem ismert szóval gazdagította a szótárt.

10. *A nyelv bővülésének szabálytalan lehetőségei.* Egyénieskedő szó- és nyelvhasználattal természetesen bárki élhet, a levélírás pedig bizonyos esetekben határozottan csábíthat is erre. E helyen két várnagy 1522-ben Brandenburi Györgynek címzett levele kínál jó példákat az ügyetlen egyénieskedésre.

11. *Az onomasztikon kérdése,* vagyis hogy a tulajdonnevek és a tulajdonnévi eredetű melléknevek felvételt nyerjenek-e a *Szótár* második felébe, komolyan megfontolandó. A felsorolt és jól differenciált példák nagyon meggyőzőek. Azt, hogy a kérdés egyelőre nyitva van, jelzi, hogy a szerző nem osztotta be őket a disszertáció szótári részébe sem. Én azt az

álláspontot képviselném, mivel a névanyag önálló érdeklődésre is számot tart, hogy rendszeresen gyűjteni kell, de praktikusabb külön kötetben szerepeltetni.

12. *A kiegészítés szempontjai és irányai* cím alatt szerepelnek azok a művek és műfajok, melyekből az új szóanyag elsősorban származik. Az első csoportot a prédikációirodalom jelenti. Mivel az egyik legfontosabb forrás, a *Pécsi egyetemi beszédek* címen ismert sermonarium mutatóinak készítésében a disszerens, mint említettem, részt vett, közvetlen tapasztalatból tudja, hogy a prédikációvázlatok szövegének a fele-kétharmada idézet. A prédikátorok ráadásul nemcsak egyes idézeteket, hanem idézet-bokrokat, hosszabb tematikus egységeket is átemelnek más prédikációgyűjteményekből, teológiai summákból. A műfajjal a szerző ennek megfelelően körültekintően bánik, s a megjelölt kötetekből kinyert szavakkal valóban nagy hiátust tölt be. (A forrásjegyzékből hiányzik a legfontosabb új forráscsoportra, a *Leuveni Kódex* magyarországi sermóira való hivatkozás, feldolgozásuk azonban megtörtént.) A másik nagy csoportot humanista szerzők jelentik, Bonfini, Szentmártoni Szabó Géza új Janus-felfedezése, Ábel Jenő *Analectája*, Jacobus Piso, Vetési László és végül Bartholomaeus Pannonius komédiája és dialógusa. Ezzel a magyarországi humanizmus szókinése is elnyeri helyes arányait a *Szótárban*.

A forrásbázis bemutatása 12 önálló tanulmányban történt, melyek olvasás közben szervesülnek, s végül a teljesség jóleső érzetével töltik el az embert. Aki csak az eredmény, a „kimenet” felől ismeri a *Szótárat*, annak fogalma sincs a munka valódi mélységeiről, melyeket néhány tipikus példán keresztül most közvetlenül megtapasztalhatott. De a tanulmány egésze főleg arról győz meg, hogy a forrásbázis avatott kézben van, s hogy máris kitűnő eszköz középkori latin nyelvű kultúránk korábban ismeretlen összefüggéseinek feltárásához. (Ilyenek például az egyes szerzőkre, művekre, nyelvi rétegekre vonatkozó jelentős új megállapítások.)

Mindez csak a bevezető volt, a cím maga is az ezután következő szótár részre vonatkozik, a megjelent kötetek és a megjelent kiegészítések kiegészítésére. Ez a rész 5000 adatot tartalmaz, melyek közül 1000 új szócikk. Az utóbbi mennyiség nem rendíti meg a szótár öt kötetének megbízhatóságát, a 4000 új adat pedig egyenesen a korábbiak megerősítését jelenti, megjelent szócikkek kiegészítését, egy-egy szó újabb adattal való dokumentálását. A két rész egymástól praktikusán elkülönül (*Pars prima* és *Pars secunda*), az eltérő betűméret megkönnyíti a tájékozódást. Az adatok jelentős része az említett új források kicédulázásából illetve korábbiak újrafeldolgozásából származik, más részük viszont komoly forrástanulmányok eredményei. Az új adatok formailag a *Szótár* rendszerébe pontosan beleillenek, tartalmilag pedig fontos hiányokat pótolnak. Talán elérkezett az idő, hogy az

eddig megjelent kiegészítések a disszertációként benyújtott *Supplementummal* együtt -- mely mennyiségileg a korábbiakat jóval meghaladja, s mivel tudatos gyűjtés eredménye, tartalmilag is jelentősebb azoknál, -- a *Szótár* első *Supplementum* köteteként megjelenjék.

Harmadik részként a középkori iskolai használatra készült latin-magyar szójegyzékek közös ábécébe rendezett anyagának a közlése nagyon jó ötlet volt. Elsősorban kontroll-anyagként szolgál a maga 2000 önálló szóalakjával. Érdemes lenne azonban a problémakört feldolgoztatni, a problematikus helyeket tisztázni és a *Szótár* befejezése után, egy második *Supplementum*-kötetben – a tudományos és a laikus használói igényt is kielégítő módon – közölni.

Az opponens feladata, hogy a hiányosságokra is rámutasson. A gépelési hibák és egy-egy bibliográfiai tétel hiánya vagy csonkasága könnyen korrigálható, ezekkel nem foglalkozom. Az 5000 tételt örömmel bogarásztam végig, s közben néhány apró hibát is találtam, egy részük inkább kérdés. Egy szó jogtalanul kapott önálló szócikket: az 'aperitio' (125. old.) a *Pécsi beszédek* kiadásában hibásan szerepel, a kézirat kópiáján *i* nélkül, *per* rövidítéssel olvasható (apertio). A 'collectale' (148. old.) talán inkább 'kollektákat tartalmazó liturgikus könyv'. A 'combibo' (149. old.) ige mellett furcsa a magyar változat főnévi formája (ívócimbora). A 'conputresco' (153. old.) ige az Izaiás-citátum része. A 'concremator' (154. old.) helyett talán a 'concremator cementi' jelenti a mészgetőt. A 'Cruciti' (163. old.) biztosan hibás alak. A 180-181. oldalon néhány szó jelentése hiányzik. A hibás szóalakokat pl. 'fequentare' lege 'frequentare' (195. old.) kihagynám a szótárból. A 'fermiculus', 'festio', 'ferecundia', 'fetulus' (195-196. old.) hibás, zöngétlen alakok a 'vermiculus', 'vestio', 'verecundia', 'vetulus' helyett a *Pécsi beszédek* német nyelvterületen működő 15. századi scriptorának köszönhetőek. A kódex keletkezési helyére nézve persze informatívak. A két *f*-fel írt, 'ffarmaci-' típusú szavakat (196. old.) az ábécében a 'farmaci'-nál hoznám, mert a betűkettőzésnek itt nincs jelentősége. Nem a 'balbus' (269. old.) jelent ékesszólást, hanem a 'disertitas'. A rövid felsorolás sem a szótár, sem a tanulmány jelentőségéből nem von le semmit.

A disszertációt mindenesőrl komoly új eredményeket tartalmazó, kiváló tudományos teljesítménynek tartom s elfogadását a Tisztelt Bíráló Bizottságnak melegen ajánlom. Szovák Kornél számára az MTA doktora cím megítélését feltétlenül javaslom.

Budapest, 2011. augusztus 30.

Madas Edit

/Madas Edit/

az MTA doktora